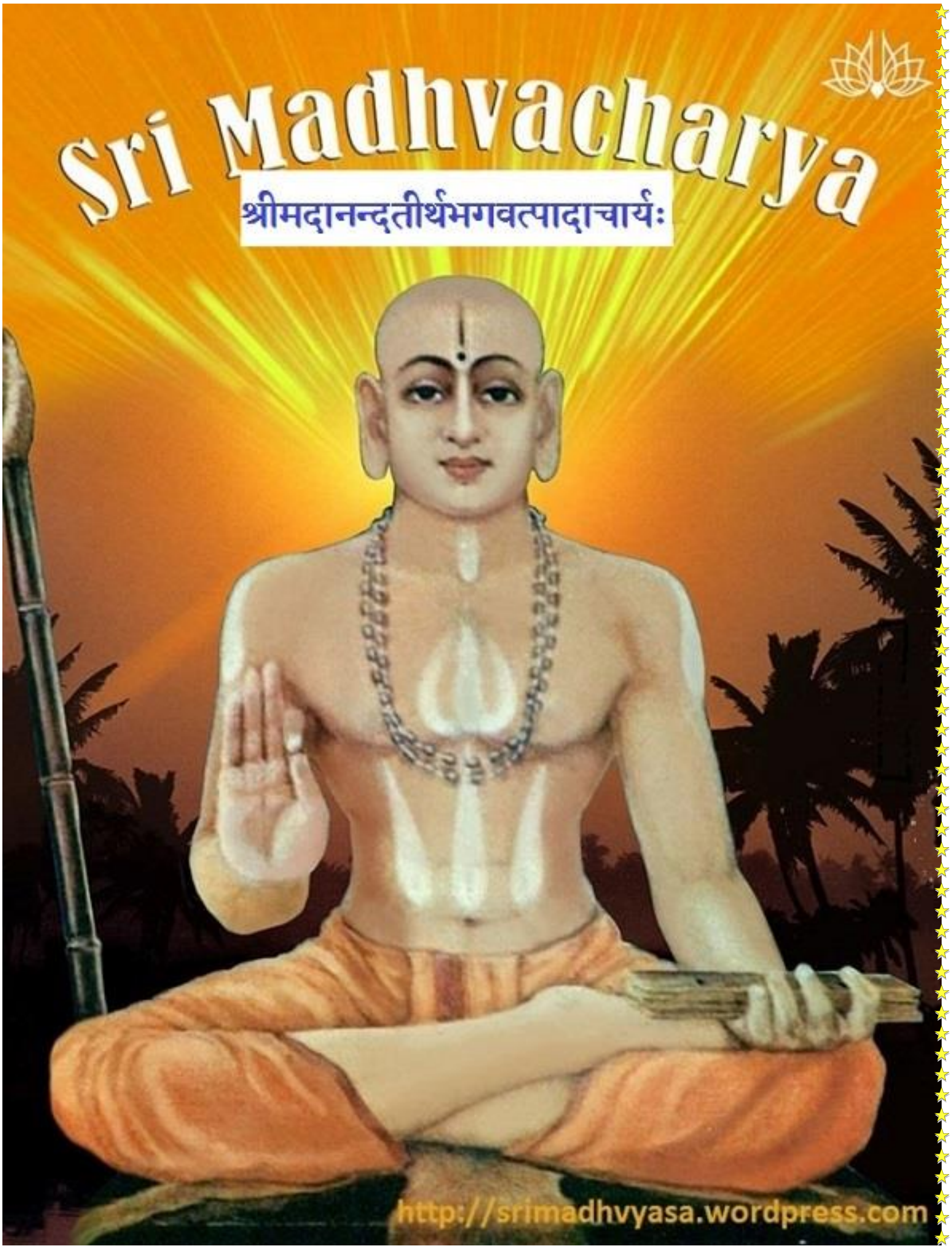

Tracking:

Sr	Date	Remarks	By
1	24/05/2014	**Typing Started on**	**H K Srinivasa Rao**
2	12/11/2014	**Typing Ended on**	**H K Srinivasa Rao**
3	14/11/2014	**Ist Proof Reading & Correction**	**M S Venugopal & H K Srinivasa Rao**

॥ ಶ್ರೀ ಹಯವದನ ರಂಗವಿಠ್ಠಲ ಗೋಪೀನಾಥೋ ವಿಜಯತೇ॥

Blessed by Lord and with His divine grace, we are pleased to publish this Magnanimous Work of Sri Acharya Madhwa. It is a humble effort to make available this Great work to Sadhakas who are interested in the noble path of propagating Acharya Madhwa's Philosophy.

With great humility, we solicit the readers to bring to our notice any inadvertant typographical mistakes that could have crept in, despite great care. We would be pleased to incorporate such corrections in the next versions. Users can contact us, for editable version, to facilitate any value additions.

Contact: H K SRINIVASA RAO, N0 26, 2ND FLOOR, 15TH CROSS, NEAR VIDHYAPEETA CIRCLE, ASHOKANAGAR, BANGALORE 560050. PH NO. 26615951, 9901971176, 8095551774, Email : **srkarc@gmail.com**

ಕೃತಜ್ಞತೆಗಳು

ಜನ್ಮಾಂತರದ ಸುಕೃತದ ಫಲವಾಗಿ ಮಧ್ವಮತದಲ್ಲಿ ಜನಿಸಲು, ಪ್ರೇಮಮೂರ್ತಿಗಳಾಗಿ ನನ್ನ ಅಸ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ಕಾರಣರಾದ, ಈ ಸಾಧನೆಗೆ ಅವಕಾಶಮಾಡಿದ, ನನ್ನ ಪೂಜ್ಯ ಮಾತಾ ಪಿತೃಗಳಾದ, ದಿವಂಗತರಾದ ಲಲಿತಮ್ಮ ಮತ್ತು ಕೃಷ್ಣರಾವ್ ಹೆಚ್ ಆರ್ ಅವರ ಸವಿ ನೆನಪಿನಲ್ಲಿ ಈ "ಸರ್ವಮೂಲ ಯಜ್ಞ"

''ಮಾತೃದೇವೋ ಭವ-ಪಿತೃದೇವೋಭವ-ಆಚಾರ್ಯದೇವೋಭವ''

ಸಂಸ್ಕೃತದಲ್ಲಿರುವ ಅನುನಾಸಿಕದ ಸ್ಪಷ್ಟವಾದ ವೈವಿಧ್ಯತೆಯು, ಕನ್ನಡ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿಯೂ ಇರುವಾಗ, ಅದರ ಜ್ಞಾನದ ಗಂಧವೇ ಇಲ್ಲದವರಂತೆ, ಕನ್ನಡಿಗರು ಇದನ್ನು ಕಡೆಗಣಿಸಿರುವುದು ಏಕೋ ತಿಳಿಯದಾಗಿದೆ. ಸರಿಯಾದ ಉಚ್ಚಾರಣೆಗಾಗಿ, ಸರಿಯಾದ ಅನುಸ್ವಾರಗಳು ಅವಶ್ಯಕ. ಆದ್ದರಿಂದ, ಶ್ರಮವಹಿಸಿ, ಸರಿಯಾದ ಅನುನಾಸಿಕ, ಅನುಸ್ವಾರಗಳನ್ನು ಬಳಸಲಾಗಿದೆ. ಓದುಗರು ಇದನ್ನು ಗಮನಿಸಿ ಮನ್ನಿಸಬೇಕಾಗಿ ಪ್ರಾರ್ಥಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಗ್ರಂಥ ಋಣ: ವಿಶ್ವ ಮಧ್ವಮಾಹಪರಿಶತ್ ಈ ಸಂಸ್ಥೆಯಿಂದ ಪ್ರಕಾಶಿತವಾದ ಡಾ. ಶ್ರೀ ಕಾಂತೇಶಾಚಾರ್ಯ ಕದರಮಂಡಲಗಿ ಯವರ – ಉಪಾಧಿಖಂಡನ

Tableofcontents

॥ ಶ್ರೀ ಹಯವದನ ರಂಗವಿಠ್ಠಲ ಗೋಪೀನಾಥೋ ವಿಜಯತೇ॥ 2

ಕೃತಜ್ಞತೆಗಳು 2

॥ उपाधिखण्डनम् ॥ 5

मङ्गलाचरणम् 5

अवतरणिका 5

मायावाद्यभिमतविषयादिनिरूपणम् 5

जीवब्रह्मैक्यस्य शास्त्रार्थत्वेन गुणपूर्णत्वाक्षेपः 6

अज्ञानानुपपत्त्या ऐक्यस्य शास्त्रार्थत्वनिरासः 6

सर्वज्ञत्वाज्ञानाभावयोर्व्याप्तिसमर्थनम् 6

जीवब्रह्मणोरुपाधिनिमित्तभेदशङ्का 7

जीवाज्ञानवादिमायिमतेअज्ञानोपाध्योर्भेदे अपसिद्धान्तानवस्थादोषौ 7

जीवाज्ञानवादमायिमते अज्ञानोपाध्योर्भेदे अन्योन्याश्रयदोषः 8

जीवाज्ञानवादिमायिमते अज्ञानोपाध्योर्भेदे चक्रकदोषः 8

जीवाज्ञानवादिमायिमते अज्ञानोपाध्योरभेदे अपसिद्धान्तात्माश्रयदोषौ 8

सत्योपाधिकृतसत्यभेदवाद्यद्वैतवादानुवादनिरासः 9

उपाधेर्विद्यमानावयवभेदज्ञापकत्वम् 9

उपाधेरवयविभेदकत्वाभावः 10

आकाशे औपाधिकभेदशङ्कानिरासः 10

भेदस्य वस्तुस्वरूपत्ववादिसिद्धान्तमते उपाधेर्ज्ञापकत्वानुपपत्तिनिरासः 10

एकदेशगतस्योपाधेर्भेदकारकत्वे अनवस्थात्माश्रयदोषौ 11

उपाधेः सर्वगतत्वे भेदकत्वानुपपत्तिदोषः 11

नैयायिकमतेन उपाधेरंशवृत्तित्वाभावशङ्का तन्निरासश्च 11

प्रतीतिबलादत्यन्ताभावस्य स्वप्रतियोगि सामानाधिकरण्यशङ्कापरिहारौ 11

सत्योपाधिकृतसत्यभेदवादे सुखादिभोगस्य नियतप्रमातृकत्वाभावदोषः 12

भेदस्य मिथ्योपाधिकृतत्वावादे काल्पनिकव्यवस्थाया अभ्युपगमवादेनाङ्गीकारः 12

सुखदुःखाद्यनुभवभेदस्य आत्मभेदसाधकत्वोपपादनम् 12

सुखदुःखादिव्यवस्थान्यथानुपपत्तेरात्मभेदसाधकत्वाशङ्का 12

सुखदुःखाद्यनुसन्धानव्यवस्थान्यथानुपपत्तेरात्मभेदसाधकत्समर्थनम् 12

'स्वरूपैक्य अनुसन्धानं स्यात्' इति तर्के व्याप्त्यभावशङ्का तत्परिहारश्च 12

'स्वरूपैक्ये अनुसन्धानं स्यात्' इति तर्के उपाधिशङ्का 13

सिद्धान्त्युक्तानुमानेअप्रयोजकत्वाशङ्का 13

पूर्वोक्तशङ्कापरिहारः 13

संश्लिष्टोपाधेरनुसन्धानप्रयोजकत्वशङ्का तन्निरासश्च 13
स्वरूपैक्यविशिष्टसंश्लिष्टोपाधेरनुसन्धानप्रयोजकत्वाशङ्कानिरासः..... 14
योगिनो नानाशरीरग्रहणे अनुसन्धानातिरिक्तप्रयोजनाभावस्य असिद्धिशङ्का तत्परिहारश्च..... 14
प्रकारान्तरेण प्रयोजनान्तराभावस्यासिद्धिशङ्का तत्परिहारश्च 14
आत्मैक्यवादिभिर्योग्ययोगिनोर्विशेषसमर्थनम् 15
तन्मतनिराकरणम्- 15
अद्वैतवादद्वयसाधारणदोषकथनम् 16
जीवभेदस्य प्रत्यक्षत्वसमर्थनम् 16
भेदस्य स्वाभाविकत्वसमर्थनम् 17
जीवानां मिथो भेदस्य अनुमानसिद्धत्वसमर्थनम् 17
जीवेश्वरभेदे प्रत्यक्षप्रमाणसमर्थनम् 17
जीवेश्वरभेदे अनुमानप्रमाणसमर्थनम् 18
जीवेश्वरभेदसाधकानुमानस्यासिद्धिशङ्कापरिहार 18
भेदस्य धर्मिस्वरूपत्वपक्षे प्रतियोगिज्ञानादिनैष्फल्यशङ्का तन्निरासश्च 18
ईश्वरगतसार्वज्ञ्यादिगुणानां सत्यत्वाक्षेपपरिहारौ 18
सर्वज्ञ्यादिगुणानां मिथ्यात्वाभावेन परमते अज्ञानासम्भवोपसंहारः 19
अज्ञानासम्भवादेव अद्वैतवादे अधिकार्याद्यसम्भवः 19
अज्ञानदौर्घट्यस्य भूषणत्वशङ्का तन्निरासश्च 20
नारायणागण्यगुणवत्त्वादिनिबन्धनस्य प्रयोजनम् 22
ग्रन्थसमाप्तौ मङ्गलाचरणम् 22

॥ उपाधिखण्डनम् ॥

मङ्गलाचरणम्

रमाया रमणं नत्वा गुणमाणिक्यमण्डनम्।

तत्वप्रकाशिकाव्याख्यां करिष्यामो यथामति॥

अवतरणिका

परमात्मनोऽत्यन्तभिन्नस्य स्वतश्चिदानन्दाद्यात्मकस्यापि जीवस्य अनाद्यविद्याकामकर्मादिनिमित्तोऽयं परमार्थ एव अन्यथाकारो दुःखाद्यनर्थो न परमेश्वरप्रसादादृते अपगच्छति। न च असक्षात्कृतोऽसौ प्रसीदति। न च अविदितस्वरूपः शक्यते साक्षात्कर्तुमिति सकलगुणाकारतया निश्शेषदोषगन्धविधुरतया च तं प्रतिपादयितुमशेषाम्नायाः प्रवर्तन्ते। तदुपकरणभूता च ब्रह्ममीमांसेति परमार्थः।

मायावाद्यभिमतविषयादिनिरूपणम्

अपरे तु स्वतः परमात्मभूतस्यैव जीवस्य अज्ञानादिनिमित्तोऽयमपरमार्थ एवानर्थोऽद्वैतज्ञानैकनिबर्हणीय इत्यतोऽस्यानर्थहेतोः प्रहाणाय आत्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तये सर्वे वेदान्ता आरभ्यन्ते। तदितिकर्तव्यतारूपाब्रह्ममीमांसा चेति मन्यन्ते।

नारायणोऽगण्यगुणनित्यैकनिलयाकृतिः ।

अशेषदोषरहितः प्रीयतां कमलालयः ॥ 1 ॥

अगण्यगुणानां नित्यैकनिलया सदा मुख्याश्रया आकृतिः मूर्तिर्यस्यासौ तथोक्तः। प्रीयतां अस्माकमिति शेषः। अभ्यर्हितत्वेन सिद्धत्वात् इदं नोक्तम्।

अत्र आद्यविशेषणद्वयं स्तुत्यर्थमपि उत्तरप्रबन्धप्रसङ्गोपक्षेपाय कृतम्। अथवा नानिर्धारितस्वरूपस्य प्रसादशंसनं युक्तम्। न च लक्षणेन विना निर्धारणमिति लक्षणद्वयाभिधानमिदम्। यथोक्तम् —

अथोऽशेषगुणोन्नद्धं निर्दोषं यावदेव हि।

तावदेवेश्वरो नाम तत्र भेदोऽपि न क्वचित्॥ इति।

नारायणप्रीतिरिव रमायाः प्रीतिरपि प्रार्थनीयेति ज्ञापनाय कमलालय इत्युक्तम्॥

जीवब्रह्मैक्यस्य शास्त्रार्थत्वेन गुणपूर्णत्वाक्षेपः

अत्राहुरद्वैतवादिनः, जीवब्रह्मणोरेकत्वं खलु सकलवेदान्ततन्मीमांसाशास्त्रप्रतिपाद्यम्। न च तत् नारायणाख्यस्य परब्रह्मणः सदा अगण्यगुणाश्रयत्वे सम्भवति। अतादृग्रूपत्वात् जीवस्य। न हि परस्परविरुद्धस्वभावायोरेकत्वं दृष्टम्। अतो न स्वभावतोऽगण्यगुणाधिकरणत्वं नारायणस्येति।

अज्ञानानुपपत्त्या ऐक्यस्य शास्त्रार्थत्वनिरासः

तदयुक्तम्। स्यादिदं यदि जीव—ब्रह्मणोरेकत्वं शास्त्रार्थः स्यात्। न चैवं सम्भवति। तथात्वे शास्त्रस्यअनारम्भणीयत्वप्रसङ्गात्। यत् खलु अधिकारिविषयप्रयोजन सम्बन्धवत् तत् आरम्भणीयं दृष्टम्। न च एतत् अद्वैतवादे सम्भवति। अधिकार्यादिसिद्धेरज्ञानसिद्ध्यधीनत्वात् न च तत्पक्षे अज्ञानमुपपद्यते। कथम्? इति, तत्राह —

अज्ञताऽखिलसंवेत्तुर्घटते न कुतश्चन ।

अज्ञानं हि कस्यचित् क्वचित् सम्भवति। न च तत्पक्षे परमात्मातिरिक्तं वस्तु विद्यत इति तस्यैवाज्ञानं वक्तव्यम्। न च तस्य कुतश्चन कुत्रापि तत् सम्भवति सर्वज्ञत्वात्। अतो व्यापकीभूताश्रयविषयानुपपत्या व्याप्यस्याज्ञानस्याप्यनुपपत्तिः।

सर्वज्ञत्वाज्ञानाभावयोर्व्याप्तिसमर्थनम्

ननु सर्वज्ञस्याज्ञता न घटत इत्यत्र नान्वयदृष्टान्तः। परमात्मना विना अन्यस्य सर्वज्ञस्याभावात्। नापि व्यतिरेक दृष्टान्तः अज्ञानाश्रयस्यान्यस्य परेणानभ्युपगमात्। तत् कथमेतत्? इति। मैवम्। 'यो यत्र ज्ञानवान् नासौ तत्राज्ञानवान्' इति सामान्यव्याप्तेरविरोधात्।

ननु सर्वं हि यो जानाति स सर्वज्ञः। तिस्रश्चास्य विधाः सम्भवन्ति। प्रमाणतो वा सर्वं जानीयात् भ्रान्त्या वा स्वभावसिद्धया प्रज्ञया वा। न चैता विधा विना अज्ञानेनोपपद्यन्ते। कूटस्थस्य अज्ञानादृते प्रमातृत्वायोगात्। भ्रान्तेश्च अज्ञानकार्यत्वात्। स्वरूपप्रज्ञायाश्च नान्तरेणाज्ञानमशेषार्थसङ्गतिः। असङ्गत्वात्। 'असङ्गो ह्ययं पुरुषः' इति श्रुतेः। अतः सर्वज्ञताऽप्यज्ञानवत्तामाक्षिपत्येव परमात्मनो, न प्रतिक्षिपतीति।

मैवम्। मा भूत् प्रमाणेन मा च भूत् भ्रान्त्या, स्वरूपज्ञानेनैव परमात्मनः सर्वज्ञताङ्गीकारात्। असङ्गत्वं तु तत्कृतफललेपाभावमात्रम्। न च सम्बन्धविरह एव। 'यथाऽकाशस्थितो नित्यं वायुः' इत्यादि तथाविधदृष्टान्तोपादनात्।

तदिदमुक्तं ‘अखिलसंवेत्तुः’ इति। अत्र ‘सम्’ इत्युपसर्गेण भ्रान्त्या सर्वज्ञतां वारयति, ताच्छीलकतृन् प्रत्ययेन प्रमाणजन्यतामिति स्वभावज्ञानेनैवोक्ता भवति।
जीवब्रह्मणोरुपाधिनिमित्तभेदशङ्का
शङ्कते —
उपाधिभेदाद्घटत इति चेत्...
उपाधिनिमित्तो भेद उपाधिभेदः। घटते अज्ञतेति सम्बन्धः।यदुक्तं ‘ब्रह्मणोऽखिलसंवेत्तुरज्ञता न घटते’ इति। तन्न । अज्ञानस्य जीवाश्रयत्वाभ्युपगमात्।
ननु जीवो ब्रह्मणो न भिद्यते इति ते मतम्। सत्यम्। तथाऽप्युपाधिनिमित्तो भेदोऽस्त्येव। तत्र यथा सत्यपि बिम्बप्रतिबिम्बयोरैक्ये दर्पणाद्युपाधिनिमित्तभेदात् बिम्पस्यावदातत्वेऽपि प्रतिबिम्बस्य श्यामता घटते एवं जीवब्रह्मणोः सत्यप्यभेदे ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वेऽपि जीवस्याज्ञता घटत एव उपाधि भेदादिति।
जीवाज्ञानवादिमायिमतेअज्ञानोपाध्योर्भेदे अपसिद्धान्तानवस्थादोषौ
तदिदं दूषयितुं पृच्छति—
स स्वभावतः ॥ 2 ॥
अज्ञानतो वा..
स्यादपीदं जीवाज्ञानमतं यद्युपाधिरुपपद्येत। स एव विविच्यताम्। किं स्वभावतः अकल्पित इति यावत्। अज्ञानतो वा कल्पितः इति शेषः। आद्यं दूषयति—
द्वैतस्य सत्यता स्वत एव चेत् ।
तथा चापसिद्धान्तः स्यात् इति भावः।
द्वितीयं निराकरोति—
अनवस्थितिरज्ञानहेतौ..
अज्ञानहेताविति तत्पुरुषो बहुव्रीहिश्च द्वावपि तन्त्रेण उपात्तौ। स इति प्रथमान्तं प्रकृतमपि अर्थात् इह सप्तम्यन्तं सम्बद्ध्यते। अज्ञानस्य हेतौ उपाधौ अज्ञानहेतुके अङ्गीक्रियमाणे अनवस्थितिः स्यात्। सति खलु उपाधौ तद्भिन्नस्य जीवस्य अज्ञानं स्यात्। उपाधिश्च अज्ञाने सति स्यात् अज्ञानं च उपाधौ सतीति।

नन्वेवमज्ञानोपाधिपरम्परैव स्यात् नानावस्था इति चेन्न। असिद्धविषयत्वेन अनवस्थात्वात्। अज्ञानं प्रतीतिसिद्धं परम्परां कल्पयिष्यतीति चेन्न। अत्यन्तिकभेदेनैव तस्योपपत्तेः।

जीवाज्ञानवादमायिमते अज्ञानोपाध्योर्भेदे अन्योन्याश्रयदोषः

स्यादेवं, यदि अज्ञानोपाधिव्यक्तिभेदः स्यात्। न चैवम्। एकमेव अज्ञानं उपाधिश्च इत्यङ्गीकारादिति चेत्, एवं तर्हि मा भूत् अनवस्था। अन्योन्याश्रयस्तु भविष्यति इत्याह—

वाऽन्योन्यसिद्धिता ॥ 03 ॥

वाशब्दो व्यवस्थितविकल्पे। अन्योन्येन सिद्धिर्ययोस्तावन्योन्यसिद्धी। तत्भावोऽन्योन्यसिद्धिता। अज्ञानोपाध्योरिति सम्बन्धः।

जीवाज्ञानवादिमायिमते अज्ञानोपाध्योर्भेदे चक्रकदोषः

ननूपाधेरज्ञाननिमित्तकत्वेऽप्यज्ञानस्य उपाधिहेतुकत्वाभावात् कथं इतरेतराश्रयः? भेद एव ह्युपाधिनिमित्तोङ्गीक्रियत इत्यत आह

चक्रकापत्तिरथवा..

अथ वा इत्ययं निपातसमुदायः पक्षान्तरद्योतकः। यद्यपि भेद एवोपाध्यधीन उक्तः तथापि उपाधिभिन्ने जीवेऽपि अज्ञानमङ्गीक्रियमाणं परम्परया उपाधिहेतुकं भवेत् इति नेतरेतराश्रयः शक्यसमाधानः।परस्परानाश्रयणेऽपि चक्रकमापद्यत एव। अज्ञानाधीन उपाधिः तदधीनो भेदः भिन्नाश्रयमज्ञानमिति।

अथ वा अथशब्द एव पूर्वत्र सम्बध्यते। वा शब्देन आत्माश्रयत्वादिकं पक्षान्तरे सूचयति।

जीवाज्ञानवादिमायिमते अज्ञानोपाध्योरभेदे अपसिद्धान्तात्माश्रयदोषौ

तत्रेयमाशङ्का। स्यादेतदन्योन्याश्रयादिकं यदि अन्तःकरणादिकं अज्ञानादन्यदेवोपादितया अङ्गीक्रियते। न चैवम्। अज्ञानस्योपाधितया अङ्गीकारात्।

नन्वविद्या किंसम्बन्धिनी भेदनिमित्तं?। दर्पणादिद्रव्यमपि किंसम्बन्धि भेदनिमित्तम्?। मुखमात्रसम्बन्धि इति चेत्, इहापि चित्स्वरूपमात्रसम्बन्धि अज्ञानं जीवब्रह्मभेदं करोति। स्वरूपमात्रसम्बन्धिनोऽप्यज्ञानस्य जीवभागपक्षपातिता दर्पणादिवत् युज्यत इति।

तत्रापि वक्तव्यं तदज्ञानं अज्ञानकल्पितं? उत न? इति। नेति पक्षे पूर्ववदपसिद्धान्तः। आद्ये त्वात्माश्रयः स्यादिति।

नन्वज्ञानं जीवब्रह्मभेदश्चानादिरेव किं नाम? अज्ञानाधीन एवेति कथमात्माश्रयादिकं? इति। मैवम्। किञ्चिदुपकाराभावे तदधीनताया एव मृषात्वात्। तद्भावे त्वात्माश्रयाद्यनिस्तारात्। उत्पत्तिज्ञप्त्योरिव प्रवृत्त्यादेरपि प्रतिबन्धेन तस्य दूषणत्वात्। बिम्बप्रतिबिम्बयोरभेदाभावस्य अन्यत्रोपपादितत्वात् दृष्टान्तो निरस्त एव।

सत्योपाधिकृतसत्यभेदवाद्यद्वैतवादानुवादनिरासः

अपर आह— 'स्यादिदं मायावादिनां दूषणं नास्माकम्। 'एकमेव ब्रह्म अन्तःकरणाद्यनन्तोपाध्यवच्छेदात् अनन्तजीवभावमापाद्यते' इत्यङ्गीकारेऽपि भेदस्य उपाधीनां च अस्माभिः मिथ्यात्वानङ्गीकारात्। भेदसत्यत्वाङ्गीकारेऽपि स्वाभाविकभेदानङ्गीकारेण अद्वैतवादाविरोधात्। उपाधेः अज्ञानकल्पितत्वाभावेन अनवस्थाद्यबावात्। अंशांशिभावेन बिम्बप्रतिबिम्बभावाभावात्। अतो ब्रह्मजीवसम्बन्धिनी सर्वज्ञत्वाज्ञत्वे न विरुध्येते' इति । तत्राहः—

भेदश्चोपाधितः कुतः ।

मायावादे ह्युपाधेर्भेदस्य च कल्पितत्वेन अनवस्थादिदोषप्रसक्तावपि उपाधिनिमित्तो भेदावभास इत्येतावानंशो युज्यते। अङ्गुल्यवष्टम्भादिना चन्द्रादिभेदाध्यासदर्शनात्। अस्मिंस्तु पक्षे अनवस्थादिदोषाभावेऽपि उपाधितः भेदो भवतीत्येतन्न युज्यते। तदयोगे च जीवब्रह्माश्रयतया अज्ञतासर्वज्ञत्वयोर्व्यवस्थानं सुतरां न युज्यत इति चशब्दार्थः।

उपाधेर्विद्यमानावयवभेदज्ञापकत्वम्

कुतः सत्योपाधितः सत्यभेदोत्पत्तिः न युज्यते? इत्यत आह-

विद्यमानस्य भेदस्य ज्ञापको नैव कारकः ॥ 04 ॥

उपाधिर्दृष्टपूर्वो हि ..

हिशब्दो हेतौ। यस्मात् महारजनाद्युपाधिः विद्यमानस्यैव पटाद्यवयवभेदस्य ज्ञापक एव दृष्टपूर्वः न तु प्रागविद्यामानस्य कारकः। अतो भेदश्चोपाधितः कुतः इति सम्बन्धः।अत्र उपाधिः कारको न दृष्टपूर्व इत्येतावदेव वक्तव्यम्। विद्यमानस्य ज्ञापक इत्युक्तिस्तु 'कारकत्वाभावे वैयर्थ्यं स्यात्' इति शङ्कानिरासार्था इति ज्ञातव्यम्।

उपाधेरवयविभेदकत्वाभावः

न च महारजनादिः पटस्यैव भेदकः 'द्वौ पटौ' इत्यप्रतीतेः। न च दण्डकुण्डलोपाधिभ्यां एक एव देवदत्तो भिद्यत इति वाच्यम्। देवदत्तभेदस्य अप्रतीतेः। दण्डकुण्डलसम्बन्धात् विशिष्टद्वयस्यैवोत्पत्तेः।

न चैवमेवास्तु प्रकृत इति वाच्यम्। उपाध्यपगमे जीवस्य विनाश एव न ब्रह्मैक्यापत्तिः इत्यापत्तेः। जीवे नष्टे स्वरूपमात्रावशेष एव तथोच्यत इति चेत्। तर्हि ब्रह्मण्येव बन्धमोक्षावङ्गीकृतौ स्यातामित्युक्तदोषापत्तिरिति।

आकाशे औपाधिकभेदशङ्कानिरासः

नन्वेकस्मिन्नेवाकाशे घटमठाद्युपाधिभिर्भेदः क्रियमाणो दृश्यत एव। नेत्याह-

..खेऽपि देशान्तरस्य सः ।

ज्ञापको विद्यमानस्य..

यदा आकाशे भेदो नास्तीति सिद्धान्तः तदा अन्तरशब्दो विशेषवचनः। ततश्च 'खेऽपि प्रागेव विद्यमानस्य देशविशेषस्य ज्ञापक एव स उपाधिरङ्गीक्रियते न तु भेदस्य कारकः' इति नायं दृष्टान्त इत्यर्थः।

यदा तु घटमठाद्याकाशभेदाभ्युपगमः तदा खेऽपि घटाद्युपाधिः प्राग्विद्यमानस्यैव देशान्तरस्य देशभेदस्य ज्ञापक एव न तु कारक इति योज्यम्।

भेदस्य वस्तुस्वरूपत्ववादिसिद्धान्तमते उपाधेर्ज्ञापकत्वानुपपत्तिनिरासः

ननु भेदो नाम वस्तुस्वरूपमेव। स तद्दर्शनेनैव दृश्यः। न चोपाधेः स्वरूपदर्शने उपयोगोऽस्ति। तत्कथमुच्यते उपाधिर्भेदस्य ज्ञापक इति? तत्राह

...मूढबुद्धिव्यपेक्षया ॥ 5 ॥

अस्ति भेदस्य वस्तुस्वरूपत्वं तथापि तद्विशेष इति प्रतिपादितमन्यत्र। ततो वस्तुप्रतीतावपि भेदाप्रतीतिः अभेदप्रतीतिश्च युज्यते। तदा भेदज्ञापने अस्त्येवोपाधेरुपयोग इति।

नन्वाकाशे विद्यमानस्यैव भेदस्योपाधिर्ज्ञापक इति कस्मात् अङ्गीकार्यम्? अविद्यमानस्योत्पादक एव कस्मान्नाङ्गीक्रियते? इति। तत्राह –

न चेदुपाधिसम्बन्ध एकदेशोऽथ सर्वगः ।

यद्युपाधिर्विद्यमानस्यैव भेदस्य ज्ञापक इति नेष्यते। किन्तु? अविद्यमानस्यैव कारक इत्यङ्गीक्रियते। तदैवं वक्तव्यं, किं घटाद्युपाधिराकाशसम्बन्धी तद्भेदं करोति उतासम्बन्धः। द्वितीयेऽतिप्रसङ्गः। आद्येऽपि वाच्यं, स उपाधिसम्बन्ध आकाशस्यैकदेशे वर्तते उत सर्वाकाश इति।

आद्ये दोषमाह—

एकदेशगतस्योपाधेर्भेदकारकत्वे अनवस्थात्माश्रयदोषौ

एकदेशोऽनवस्था स्यात्..

'चेदुपाधिसम्बन्धः' इति वर्तते। यदि घटाद्युपाधिसम्बन्धो गगनैकदेशवर्तीत्युच्यते तदा तस्याप्याकाशैकदेशस्य औपाधिकत्वं वक्तव्यम्। सोऽप्युपाधिरुपाध्यन्तरकृतैकदेशे सम्बद्ध भेदक इत्यनवस्था। उपाध्यन्तरानङ्गीकृतावात्माश्रयः स्यात्।

द्वितीयं दूषयति

उपाधेः सर्वगतत्वे भेदकत्वानुपपत्तिदोषः

.. सर्वगश्चेन्न भेदकः ॥ 6 ॥

यद्युपाधिसम्बन्धः सर्वाकाशगतः स्यात् तदाऽसौ नाकाशभेदस्य कारकः स्यात्। कृत्स्नस्यैकोपाधिनैव ग्रस्तत्वात्।

इदमुक्तं भवति। असम्बद्धस्योपाधेरवच्छेदकत्वे काश्मीरस्थेन महारजनेन केरलवर्तिनो वाससोवऽवच्छेद प्रसङ्गात् सम्बद्ध एवोपादिर्भेदक इति वक्तव्यम्। घटाकाशसंयोगश्च आकाशे व्याप्यवृत्तिश्चेत् सर्वाकाशस्य घटाकाशत्वात् आकाशभेदहेतुर्न स्यादिति प्रदेशवृत्तिरित्यङ्गीकार्यम्। तस्य च प्रदेशस्योपाधिकृतत्वे अवनस्थादिप्रसङ्गात् स्वाभाविकत्वमेवैष्टव्यम्। तथा च प्राक्सिद्धस्य आकाशभेदस्य उपाधिना कर्तुमशक्यत्वात् उपाधिर्विद्यमानस्यैव भेदस्य ज्ञापको विज्ञायत इति।

नैयायिकमतेन उपाधेरंशवृत्तित्वाभावशङ्का तन्निरासश्च

प्रदेशवृत्तित्वं नाम स्वात्यन्ताभावसमानाधिकरणत्वमिति चेन्न। तस्य विरुद्धत्वात्।

प्रतीतिबलादत्यन्ताभावस्य स्वप्रतियोगि सामानाधिकरण्यशङ्कापरिहारौ

प्रतीतत्वादविरोध इति चेन्न। आकाशभेदवादिनं प्रति प्रतीत्यसिद्धेरिति।

सत्योपाधिकृतसत्यभेदवादे सुखादिभोगस्य नियतप्रमातृकत्वाभावदोषः
सत्योपाधिकृतसत्यभेदवादे दोषान्तरं चाह—
सुखदुःखादिभोगश्च स्वरूपैक्ये न भेदकः ।
दृश्यो हि..
हिशब्दो व्याप्तिसूचनार्थः। भवतु वा आकाशादिभेदः कथञ्चित् औपाधिकः। जीवब्रह्मणोः जीवानां च भेदस्तु स्वाभाविक एवाङ्गीकार्यः। स्वरूपैक्ये स्वाभाविकैक्ये सुखदुःखादिभोगस्य भेदेन दर्शनं न स्यात् सम्प्रतिपन्नैकात्मवत्।
भेदस्य मिथ्योपाधिकृतत्वावादे काल्पनिकव्यवस्थाया अभ्युपगमवादेनाङ्गीकारः
ये तु 'मिथ्योपाधिनिमित्तो भेदभ्रमः' इति वदन्ति तेषां सुखदुःखादीनामपि मिथ्यात्वात् काल्पनिकी व्यवस्था घटेतापि।
सुखदुःखाद्यनुभवभेदस्य आत्मभेदसाधकत्वोपपादनम्
ननु सुखदुःखादयोऽन्तकरणधर्माः। तद्भेदात् कथञ्चित् अन्तःकरणभेदः साध्यताम्। आत्मभेदे तु किमायतम्? इत्याशङ्कापरिहाराय भोग इत्युक्तम्। न वयं सुखादिभेदात् अन्तःकरणभेदं साधयामः। किं नाम? 'स्वरूपाभेदे सुखाद्यनुसन्धानं स्यात्, इति ब्रूमः।
सुखदुःखादिव्यवस्थान्यथानुपपत्तेरात्मभेदसाधकत्वाशङ्का
एतेनैतदपि निरस्तं, यत् केनचित् व्यवस्थान्यथानुपपत्या भेदमाशङ्क्य उक्तं— 'न तावत् धर्मभेदो व्यवस्था। धर्मभेदेऽपि धर्मिणो भेदाप्रतीतेः। नापि भिन्नाश्रयधर्मभेदः।इतरेतराश्रयप्रसङ्गात्। न च विरुद्धधर्मभेदः। ऐकात्म्यवादिनं प्रति सुखादीनां विरोधासिद्धेः' इति।
सुखदुःखाद्यनुसन्धानव्यवस्थान्यथानुपपत्तेरात्मभेदसाधकत्समर्थनम्
सुखदुःखाद्यनुसन्धानभावाभावारूपव्यवस्थाया अङ्गीकृतत्वात्।
'स्वरूपैक्य अनुसन्धानं स्यात्' इति तर्के व्याप्त्यभावशङ्का तत्परिहारश्च
ननु एतदनुसन्धानं किमंशानामापाद्यते? उतांशिनः? नाद्यः व्याप्त्यभावात्। हस्तगतसुखस्य पादगतेन अननुसन्धानात्। न द्वितीयः। तस्य अभोक्तृत्वात् इति। मैवम्। उभयथाऽप्यदोषात्। न हि तत्तद्भोगायतनानां सङ्क्रातिरापद्यते। किं तु? सुखाद्यनुसन्धानमात्रम्। तत् अंशानामस्त्येव। भोक्तृभूतांशवतोंऽशिनोऽभोक्तृत्वासिद्धेश्च।

अतीतसुखादाविव अननुसन्धानं किं न स्यात्? इति चेत्, न हि वयं वर्तमानतया अनुभवं स्मरणं वा अनुसन्धानं ब्रूमः। किं नाम? स्वीयतया अनुभवमात्रम्। न च तन्नास्ति अतीतसुखादाविति।

तदयं प्रसङ्गार्थः।'यदि जीवब्रह्मणी जीवाश्च स्वभावतोऽभिन्नाः स्युः तदा अन्योन्यगतसुखदुःखादिविषये स्वीयतया अनुभववन्तः स्युः, यथा सम्प्रतिपन्नः' इति।

'विमताः परस्परमैक्यरहिताः चेतनत्वे सत्यन्योन्यगतसुखदुःखाद्यनुसन्धानशून्यत्वात्। यो येनैक्यवान् चेतनः स तत्सुखाद्यनुसन्धानवान् यथा सम्प्रतिपन्नः' इत्यनुमानं वा अनेन सूचितम्।

चैतन्यावच्छिन्नत्वात् व्याप्तेर्न कश्चित् क्षुद्रोपद्रवः।

'स्वरूपैक्ये अनुसन्धानं स्यात्' इति तर्के उपाधिशङ्का

ननु दृष्टान्तस्थले अनुसन्धानस्य उपाधिभेदाभावः प्रयोजकः, न तु स्वरूपैक्यमात्रं प्रकृते तु उपाधिभेदसद्भावात् कथमनुसन्धानप्रसङ्गः?

सिद्धान्त्युक्तानुमानेअप्रयोजकत्वाशङ्का

कथं च अन्यनिमित्तस्य अनुसन्धानस्याभावात् स्वरूपैक्याभावानुमानं इति।

अत आह—

पूर्वोक्तशङ्कापरिहारः

..उपाधिभेदेऽपि..

पूर्ववाक्येन सम्बन्धः। अनेन 'अनुसन्धानं प्रति उपाधि भेदाभावो न प्रयोजकः। किं नाम? स्वरूपैक्यमेव' इत्युक्तं भवति। तत्कुतो ज्ञायते? इत्यत आह—

..हस्तपादादिगो यथा ॥ 07 ॥

अस्यापि पूर्वेणैव सम्बन्धः। 'स्वरूपैक्ये सति हस्तपादाद्युपाधीनां भेदे सत्यपि अनुसन्धानदर्शनात् तदेव प्रयोजकं नोपाधिभेदाभावः' इति ज्ञायते। अन्यथा उपाधिभेदात् हस्तपादादिगतसुखादिभोग एकस्य न स्यात्। अतः 'उपाधिभेदेऽपि हस्तपादादिगतसुखादिभोगवत् स्वरूपैक्ये सर्वोपाधिगतोऽसौ भेदेन न दृश्येत' इति।

संश्लिष्टोपाधेरनुसन्धानप्रयोजकत्वशङ्का तन्निरासश्च

अथापि स्यात्। संश्लिष्टोपाधित्वमनुसन्धाने प्रयोजकम्। तदभावात् प्रकृते नानुसन्धानमिति चेत्, किमुपाधिसंश्लेषमात्रं प्रयोजकम्? उत स्वरूपैक्ये सति?

नाद्यः। मातृसुखादेर्गर्भस्थेनानुभवप्रसङ्गात्।

स्वरूपैक्यविशिष्टसंश्लिष्टोपाधेरनुसन्धानप्रयोजकत्वाशङ्कानिरासः

न द्वितीयः। स्वरूपैक्यमात्रस्य प्रयोजकत्वे सम्बवति विशेषणप्रक्षेपे प्रमाणाभावात्।

दोषान्तरं च सूचयति-

नानादेहगभोगानुसन्धानं योगिनो यथा ।

स्वरूपैक्यसद्भावात् विश्लिष्टनानादेहगतसुखाद्यनुसन्धानं सौभर्यादियोगिनो दृष्टमिति तदेवानुसन्धाने प्रयोजकं नोपाधिसंश्लेषोपीति ज्ञायते। अन्यथा योगप्रभावोत्पादितानेकशरीरगतसुखाद्यनुसन्धानं योगिनो न स्यात्। अतो योगिनः स्वरूपैक्यात् उपाधिषु विश्लिष्टेष्वपि यथा नानादेहगतसुखादिभोगानुसन्धानं तथा प्रकृतेऽप्यापाद्यत एवेति।

स्यादेतत्। परबुद्धेरप्रत्यक्षत्वात् योगिनो नानादेहगतभोगानुसन्धानं कुतः सिद्धम्? इत्यत आह—

न चेद्भोगानुसन्धानं तदिच्छा योगिनः कुतः ॥ 08 ॥

इच्छापूर्वं खलु योगिनोऽनेकशरीरोपादानं पुराणेषु पठ्यते। तत्र यदि योगिनोऽनेकशरीरगतसुखाद्यनुसन्धानं न स्यात् तदा तस्य तदिच्छैव न स्यात्। शरीरोपादानस्य प्रयोजनान्तराभावात्। अप्रयोजनस्य प्रेक्षावता निवर्तिष्यमाणत्वात्। अतो ज्ञायते अस्त्यनुसन्धानमिति।

योगिनो नानाशरीरग्रहणे अनुसन्धानातिरिक्तप्रयोजनाभावस्य असिद्धिशङ्का तत्परिहारश्च

न च योगिनोऽविवेकिनः। येनानुसन्धानासाधनमपि देहबाहुल्यं तदर्थमिच्छन्तीति कल्पयामः।

प्रकारान्तरेण प्रयोजनान्तराभावस्यासिद्धिशङ्का तत्परिहारश्च

अथोच्येत, न योगिनः अनेकशरीरोपादित्सया अनेकशरीरगतसुखाद्यनुसन्धानमेकस्य कल्पयितुं शक्यते देहबाहुल्यार्थमेवेच्छोपपत्तेः। न च तस्य वैयर्थ्यादप्रयोजकत्वम्। कर्मक्षयाय भोगार्थत्वात्। भोगश्च विनाऽप्यनुसन्धानेन तत्र तत्र तद्गतांशैः शक्यते कर्तुमिति। तत्राह—

अनुसन्धानरहितदेहबाहुल्यमन्यथा ।

सिद्धमेव हि तत्पक्षे विशेषो योगिनः कुतः ॥ 09 ॥

न योगिनः अनुसन्धानेन विना केवलदेहबाहुल्यार्थमेवेच्छेति कल्पयितुं शक्यते। तथा सति अनुसन्धानरहितदेहबाहुल्यस्य योगित्वेन विनापि विद्यमानत्वात् योगिनोऽनेक शरीराधिष्ठातृत्वमिति विशेषो न स्यात्। अस्ति चासौ। तेन ज्ञायते 'न शरीरबाहुल्यमात्रायेच्छा योगिनः, किन्तु? तद्गत भोगाद्यनुसन्धानार्था' इति।

कथमयोगिनोऽपि शरीरबाहुल्यं सिद्दम्? इत्यत उक्तं॥ तत्पक्ष इति॥ सर्वशरीरगतचेतनानां स्वभावतोऽभेदस्य परेणाङ्गीकृतत्वादिति।

आत्मैक्यवादिभिर्योग्ययोगिनोर्विशेषसमर्थनम्

अथ मन्येत, एकस्यैव योगिनोऽनेकशरीरगतसुखानुसन्धानाभावेऽपि योगिन एवानेकशरीरत्वमिति विशेषो युज्यते। तेषां शरीराणां तत्कर्मफलभोगार्थत्वात्। भोगस्य च अनुसन्धानेन विनाऽप्युपपत्तेः। न चैवं सकलदेहगतचेतनानां स्वभावतोऽभेदेऽपि देहबाहुल्यस्य अस्ति देवदत्तकर्मफलभोगार्थतेति।

तन्मतनिराकरणम्-

तदेतदसत्। सर्वदेहगतात्मनां देवदत्ताभेदेन सर्वकर्मणामपि देवदत्तसम्बन्धित्वापत्या सर्वदेहानां देवदत्तकर्मफलभोगार्थताऽ—भावानुपपत्तेः।

अभेदेऽपि देवदत्तोपाधिकृकमेव कर्म देवदत्तसम्बन्धि नान्यदिति नियम इति चेन्न। अभेदादेव सर्वोपाधीनामपि देवदत्तोपाधित्वापातात्। देवदत्तकर्मनिर्मित एव देवदत्तोपाधिः नेतरोऽभेदेऽपीति चेत्, तत्राह—

सिद्धौ हि कर्मभेदस्य स्यादुपाधिविभिन्नता ।

तत्सिद्धौ चैव तत्सिद्धिरित्यन्योन्यव्यपाश्रयः ॥ 10 ॥

इदं देवदत्तस्यैव इदं यज्ञदत्तस्यैव इति कर्मभेदसिद्धौ तत्तत्कृतत्वेन अयं देवदत्तोपाधिः अयं यज्ञदत्तोपाधिः इति उपाधिविभिन्नता स्यात् स्वरूपाभेदेन निमित्तान्तराभावात्। उपाधिभेदसिद्धामेव कर्मभेदसिद्धिः उक्तादेव हेतोः। ततश्च अन्योन्याश्रयात् नैकमपि सिद्ध्यति।

सिद्धौ हि कर्मभेदस्य स्यादुपाधिविभिन्नता ।

तत्सिद्धौ चैव तत्सिद्धिरित्यन्योन्यव्यपाश्रयः ॥ 10 ॥

इदं देवदत्तस्यैव इदं यज्ञदत्तस्यैव इति कर्मभेदसिद्धौ तत्तत्कृतेन अयं देवदत्तोपाधिः अयं यज्ञदत्तोपाधिः इति उपाधिविभिन्नता स्यात् स्वरूपाभेदेन निमित्तान्तराभावात्। उपाधिभेदसिद्धावेव कर्मभेदसिद्धिः उक्तादेव हेतोः. ततश्च अन्योन्याश्रयात् नैकमपि सिद्ध्यति।

कर्मोपाधिव्यक्तिबेदान्नान्योन्याश्रय इति चेत्। तथाप्यनवस्था स्यात्। अनादित्वान्नेति चेन्न। असिद्धविषयत्वेन मूलक्षतेः।

कर्माण्युपाधयश्च विभिन्ना एव दृश्यन्त इति चेत्। सत्यम्। तद्भेदस्य स्वाभाविकात्मभेदेनैवोपपत्तेः।

तदेवं योगिनोऽनुसन्धानाभावे विशेषाभावप्रसङ्गात् अनुसन्धामङ्गीकार्यं, अभेदो वा त्याज्यः। अनुसन्धाने च सति उपाधिविश्लेषोऽकिञ्चित्कर इति 'स्वरूपैक्याङ्गीकारे सुखदुःखादिभोगो भेदेन न दृश्येत' इत्युक्तं युक्तम्।

अद्वैतवादद्वयसाधारणदोषकथनम्

एवमसत्योपाधिनिमित्ताध्यस्तभेदमङ्गीकुर्वतां सत्योपाधिकृतसत्यभेदमभ्युपगच्छतां चाद्वैतवादिनां पक्षं पृथङ् निराकृत्यसाधारणदोषेणापि दूषयति—

आत्मस्वभाव भेदस्य विदोषत्वेन चाखिलः ।

प्रत्यक्षादिविरोधाच्च दुष्टः पक्षोऽयमञ्जसा ॥ 11 ॥

'जीवात्मपरमात्मनोः जीवानां च यो भेदः स स्वभावत एव, न मिथ्यासत्योपाधिनिमित्तः' इति पक्षस्य। विदोषत्वेन इत्युपलक्षणम्। प्रामाणिकत्वेनेत्यपि ज्ञातव्यम्। अयमखिलः पक्ष इत्युक्तोभयविधाद्वैतसिद्धान्तः। प्रत्यक्षादिविरोधाच्छेत्युपलक्षणम्। प्रमाणाभावाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम्।

परपक्षप्रतिक्षेपेण स्वपक्षसाधनेन च सिद्धान्तस्य प्रतिष्ठातदभावे दुष्टता। परपक्षप्रतिक्षेपो द्विविधः बाधकसाधकभावाभावव्युत्पादनभेदात्। स्वपक्षसाधनमपि साधकबाधकभावाभावव्युत्पादनभेदेन द्विविधम्।

तत्रैकैकस्याप्यबावो दुष्टत्वहेतुः किमु सर्वस्येति। तदिदमुक्तं अञ्जसा इति। तत्र आत्मस्वभावभेदभाधकस्य तदभेदसाधकस्य चाभावोऽन्यत्र व्युत्पादितः॥

जीवभेदस्य प्रत्यक्षत्वसमर्थनम्

भेदसाधकाभेदभाधकव्युत्पादनाय उत्तरं वाक्यम्। तत्रेदमाह-यदुक्तं 'प्रत्यक्षादिसिद्धो जीवेश्वरयोर्जिवानां च भेदः तत एव तदभेदः प्रत्यक्षादिविरुद्धः' इति तदयुक्तम्। सर्वस्य हि स्वात्मैव प्रत्यक्षो न तु

जीवान्तरमीश्वरो वा। न च प्रत्यक्षाप्रत्यक्षधर्मः प्रत्यक्षो वायुवनस्पतिसंयोगवत्। तत्कथं भेदः प्रत्यक्ष इत्याशङ्कां परिहरन् जीवभेदस्य प्रत्यक्षतां तावत् समर्थयते—

चेष्टालिङ्गेन सात्मत्वे परदेहस्य साधिते ।

अन्यत्वं स्वात्मनस्तस्मात् सर्वैरेवानुभूयते ॥ 12 ॥

'भेदो हि नैक एव अनेकधर्मः' इत्युपपादितमन्यत्र। किन्तु? एकस्मिन् धर्मिणि परप्रतियोगिक एव। तस्य च प्रत्यक्षता धर्मिणः प्रत्यक्षतां प्रतियोगिनश्च स्मरणमपेक्षते। तत्र धर्मीस्वात्मा तावत् प्रत्यक्षसिद्धः। प्रतियोगिस्मृतिहेतुश्चानुभवोऽनुमानात् भवति। तथा हि, परशरीरं तावत् प्रत्यक्षसिद्धम्। तस्य चेष्टादिलिङ्गेन स्वशरीरवत् सात्मत्वमनुमातुं शक्यते। चेष्टानाम हिताहितप्राप्तिपरिहारेच्छापूर्वको व्यापारः। न परिस्पन्दमात्रं येन व्यभिचारः स्यात्। न चैवं सन्दिग्धासिद्धता। हिताहितप्राप्तिपरिहारानुगुणतायाः स्वात्मदृष्टान्तेनैवावगमात्।

अतः तस्मात् परशरीराधिष्ठातुः स्वात्मनोऽन्यत्वं प्रत्यक्षं भवितुमर्हति न चैवं सम्भावनामात्रम्। सर्वैरपि तु अनुभूयत एव। न हि चेष्टाविशेषानुमितप्रयत्नविशेषवतः परात्मनः स्मृतौ सत्यां तथाविधप्रयत्नविरहिणं स्वात्मानं प्रत्यक्षत एवानुभवंस्तस्मात् स्वात्मनोऽन्यत्वं नानुभवति इति युज्यते।

भेदस्य स्वाभाविकत्वसमर्थनम्

स्यादेतत्, तथापि तस्य भेदस्य स्वभाविकत्वं कुतः? इति चेत्। मैवम्। स्वाभाविकत्वं हि यदा सत्यत्वं स्यात् तदा प्रमाणसिद्धत्वादेव तत् सिद्ध्यति। प्रामाण्यं च प्रत्यक्षस्य अन्यत्रोपपादितम्। सत्योपाधिकृतत्वं तु पूर्वमेव निरस्तमिति न पुनः प्रयतितव्यम्।

जीवानां मिथो भेदस्य अनुमानसिद्धत्वसमर्थनम्

अनेन जीवभेदस्य विरुद्धधर्मसंसर्गेणानुमानेनापि सिद्धिरुक्ता भवति।

जीवेश्वरभेदे प्रत्यक्षप्रमाणसमर्थनम्

एवं जीवानां परस्परभेदस्य प्रत्यक्षत्वे असम्भवं परिहृत्यप्रत्यक्षता चोपपादिता। इदानीं जीवेश्वरभेदस्य प्रत्यक्षतामुपपादयति—

अज्ञता चाल्पशक्तित्वं दुःखित्वं स्वल्पकर्तृता ।

सर्वज्ञत्वादीशगुणविरुद्धा ह्यनुभूतिगाः ॥ 13 ॥

जीवनिष्ठतयेति पूरणीयम्। हिशब्दो यस्मादित्यर्थे। तस्मादीशादपि स्वात्मनोऽन्यत्वं सर्वैरनुभोयत एवेति पूर्वोक्तानुवृत्या अन्वयः। न हीशधर्मविरुद्धधर्मवन्तमात्मानं प्रत्यक्षतः पश्यन् ततोऽन्यत्वं न पश्यतीति युज्यते। अतिस्फुटतां भेदप्रत्ययस्योपपादयितुं विरुद्धधर्मबाहुल्योपपादनम्।

जीवेश्वरभेदे अनुमानप्रमाणसमर्थनम्

अनेन जीवेश्वरभेदस्य अनुमानसिद्धता चोपपादिता भवति।

जीवः, ईश्वराद्भिन्नो भवितुमर्हति, ईश्वरीयधर्मविरुद्धधर्माधिकरणत्वात्। यत् यद्विरुद्धधर्माधिकरणं तत् ततो भिन्नम्। जलानलवत्॥

जीवेश्वरभेदसाधकानुमानस्यासिद्धिशङ्कापरिहार

स्यादेतत्, यदि सार्वज्ञादिगुणवत्तया ईश्वरः सिद्धः स्यात्। तदेव कुतः? इत्यत आह —

सार्वज्ञादिगुणा विष्णोः श्रुतिषु प्रतिपादिताः ।

'यः सर्वज्ञः स सर्ववित्', 'पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते', 'य आत्माऽपहतपाप्मा', ' स हि सर्वस्य कर्ता'इत्याद्यास्विति शेषः।

भेदस्य धर्मिस्वरूपत्वपक्षे प्रतियोगिज्ञानादिनैष्फल्यशङ्का तन्निरासश्च

ननु भेदो नाम वस्तुस्वरूपमेव। अतस्तद्दर्शनमेव भेददर्शनमिति किं प्रतियोगिप्रतीत्यनुसरणेन? किञ्च तदुपपादनाय विरुद्धधर्मोपन्यासेन? मैवम्। न निर्विशेषवस्तुमात्रं भेदः। तथा सति वस्तुमात्रस्य परेणाप्यङ्गीकृतत्वात् विवादनुपपत्तेः।

किं नाम अन्योन्याभाव एव। स च रूपादिवत् वस्तुना सविशेषाभिन्न इत्येव स्वरूपं भेद इत्यस्यार्थः।

अन्योन्याबावश्च प्रयोगिनिरूप्य इत्युपपन्नमेव तत्प्रतीत्यनुसरणम्। सादृश्यादिना सन्नप्यन्योन्याबावोनोपलभ्यत इति विरुद्धधर्मोपन्यासोऽप्युपपद्यते। अत एव भेद इति प्रस्तुतेऽपि अन्यत्वं इत्युक्तम्।

ईश्वरगतसार्वज्ञ्यादिगुणानां सत्यत्वाक्षेपपरिहारौ

भवेदेवं, यदि सार्वज्ञादिकमीश्वरस्य सत्यं स्यात्। न चैतदस्ति। तत्र प्रमाणाभावात्। 'यः सर्वज्ञः' इत्यादिश्रुतयस्तु सार्वज्ञादिकमेव प्रतिपादयन्ति। न पुनस्तस्य सत्यताम्। तथाऽश्रवणात्। मृषा विरुद्धधर्माधिकरणतया तात्विकभेदप्रतीत्युपपादनमयुक्तम्। अतिप्रसङ्गादिति। अत आह—

सत्यः सो अस्य महिमेत्यादिवाक्यान्मृषा न च ॥ 14 ॥

सार्वज्ञादिगुणा विष्णोरिति वर्तते। यद्यपि ‘यः सर्वज्ञः’ इत्यादिश्रुतयः सार्वज्ञादिकमेव प्रतिपादयन्ति तथापि सः वेदोदितः, अस्य महिमा सर्वज्ञत्वादिः, सत्य एव इति वाक्यान्तरात् सत्यतावगमात् न सार्वज्ञादिकं मृषा इति।

अङ्गीकृत्य चेदमुदितम्। वस्तुतस्तु वस्तुविषयकमेव ज्ञानं तत्सत्यत्वे प्रमाणम्। न पुनस्तत्र प्रमाणान्तरापेक्षा। प्रामाण्यस्वतस्त्वस्य सिद्धत्वात्। अतो ‘यः सर्वज्ञः’ इत्यादिश्रुतिरेव तत्सत्यतां प्रतिपादयतीत्यनुपपन्न एवाक्षेपः। एवं सति शुक्तिरजतादिसत्यताऽपि स्यादिति चेन्न। औत्सर्गिकप्रामाण्यस्य करणदोषैः बाधकप्रमाणैरपनयनेन तन्मिथ्यात्वस्य स्थितत्वात्। न चैवमेवास्तु प्रकृतेऽपीति वाच्यम्। करणदोषबाधकप्रमाणाबावादित्याह—

न च वेदोक्तमिथ्यात्वे मानं..

अत्र न च तन्मिथ्यात्वे मानं इति वक्तव्ये वेदोक्तेति करणदोषाभावोपपादनार्थमुक्तम्। अपौरुषेयतया वेदे दोषाबावेऽपि प्रतिपत्तुरेव दोषः सम्भवतीति चेन्न। तस्यापि बाधकप्रमाणोन्नेयत्वेन तदभावे अभावनिश्चयात्।

सर्वज्ञ्यादिगुणानां मिथ्यात्वाभावेन परमते अज्ञानासम्भवोपसंहारः

ननु ‘नेह नानाऽस्ति किञ्चन’ इत्यादिश्रुत्या ‘विमतो विशिष्टाकारो मिथ्या विशिष्टाकारत्वात् नीलं नभ इति विशिष्टाकारवत्’ इत्याद्यनुमानेन च सार्वज्ञादेः मिथ्यात्वप्रतीतेः कथं तत्र प्रमाणाभावः? अतो व्यावहारिकसार्वज्ञादिविषयाः ‘यः सर्वज्ञः’ इत्यादिश्रुतय इत्यत आह -

..तन्मानताऽपि न ।

‘नेह नाना’ इत्यादिश्रुतेः तत्र सार्वज्ञादिमिथ्यात्वे मानतापि नास्ति। तथोपपादितमन्यत्र। एवं तस्य अनुमानस्यापि मानता नास्ति। धर्मिग्राहकप्रमाणविरोधादिति व्याख्येयम्।

न मानमित्युक्तम्। यत् उच्यते तस्यापि मानता नास्तीति अपिशब्दसम्बन्दः।

अज्ञानासम्भवादेव अद्वैतवादे अधिकार्याद्यसम्भवः

तदेवं अद्वैतमते अज्ञानासम्भवोऽभिहितः। ततः किं? इत्यत आह—

अतोऽज्ञानसम्भवादेव नाधिकार्यैक्यवादिनाम् ॥ 15 ॥

अज्ञो हि शास्त्रेऽधिक्रियते। उक्तविधया अज्ञानानुपपत्त्या अज्ञो न सम्भवति। ततश्च ऐक्यवादिनां मते शास्त्रस्य अधिकारी न सम्भवति।

अतो नाज्ञातमिति च विषयो विषयान्तरे ।

अतः अज्ञानासम्भवात् अज्ञातं वस्तु न सम्भवति इति हेतोः ऐक्यवादिनां मते शास्त्रस्य विषयश्च न सम्भवति। किन्तु? विषयान्तरे देशान्तरे भेदवादे अधिकार्यादिकं सम्भवतीति उक्तोच्यमानवक्ष्यमाणशेषतया व्याख्येयम्। अज्ञातो हि शास्त्रस्य विषयो भवति शास्त्रस्य परार्थत्वात्।

अज्ञाभावात् फलं कस्य..

अज्ञे हि सति अज्ञाननिवृत्तिलक्षणं शास्त्रफलं तस्य सम्भवति। उक्तप्रकारेण अज्ञeनानुपपत्या अज्ञाभावात् फलं कस्य स्यात्? न कस्यापीति।

..योगः शशनृश्रृङ्गयोः ॥ 16 ॥

एवं अधिकारिविषयप्रयोजनानां असत्वात् तत्सम्बन्धः शशनृश्रृङ्गयोः सम्बन्ध इवानुपपन्न एव। तथा च अद्वैतमते शास्त्रस्य अनारम्भणीयत्वं स्यादिति।

अज्ञानदौर्घट्यस्य भूषणत्वशङ्का तन्निरासश्च

नन्वज्ञानासम्भव एव कथं? ब्रह्मणो जीवस्य वा अज्ञानोपपत्तेः। न च तत्र दौर्घट्यमुक्तमज्ञानस्येति वाच्यम्। यतोऽज्ञानमारोपितमेव। परमार्थसतो हि दौर्घट्यं बाधकं नारोपितस्य । प्रत्युत भूषणमेव। अन्यथा आरोपितत्वानुपपत्तेः। तदुक्तं।

दुर्घटत्वमविद्याया भूषणं न तु दूषणम्।

कथञ्चिद्घटमानत्वेऽविद्यात्वं दुर्घटं भवेत्। इति।

तथा च कथमधिकार्यभावः? इत्याशङ्कां सिंहावलोकनन्यायेन परिहरति—

दुर्घटत्वं भूषणं चेत् स्यादविद्यात्वमात्मनः ।

यद्यविद्याया अनुपपन्नतैव भूषणमित्यङ्गीक्रियते तदा आत्मनोऽविद्या इत्यपि नाङ्गीकर्तव्यं वस्तुद्वयकल्पने कल्पनागौरवात्। किं नाम? आत्मैव अविद्या इत्यङ्गीकार्यम्। ततश्च आत्मैव आत्मावरणं चेत् सर्वदा आवृतत्वप्रसङ्गो मोक्षे च आत्मनिवृत्तिरित्याद्यनुपपत्तिः अविद्याया भूषणं इत्येव समाधानं वाच्यं स्यात्। तस्मादनुपपत्तिर्वा परिहर्तव्या, अज्ञानं वा त्याज्यम्।

सत्यां प्रतीतौ इदमुच्यते। न च आत्मनोऽविद्यात्वं प्रतीयत इति चेत् समं प्रकृतेऽपि। न हि सर्वज्ञस्य ब्रह्मणोऽज्ञानं प्रतीयते। नापि 'परमात्मैवोपाध्यवच्छिन्नोऽहमज्ञः' इति प्रतीतिरस्ति। यथास्वरूपं प्रतिभासाभावश्च आत्मरूपाविद्ययैव कल्प्यतां लाघवादित्युक्तमेवेति।

किञ्च अनुपपत्तिर्भूषणमित्यङ्गीकुर्वता अधिगतवेदैन्तस्याप्यद्वैतवादिनो नित्यनिरयप्राप्तिरङ्गीकर्तव्या। सर्वज्ञस्य अज्ञानानुपपत्तेरिव अधिगतमहावाक्यस्य नित्यदुःखानुपपत्तेरपि भूषणत्वसम्भवात्। निरयादेरप्यविद्यामयत्वात् इत्याह।

अन्धन्तमोऽप्यलङ्कारो नित्यदुःखं शिरोमणिः ॥ 17 ॥

स्यादिति वर्तते। अधिगतमहावाक्यस्येति शेषः। अन्येन परब्रह्मणोऽज्ञानमङ्गीकुर्वाणानामिदं फलं भवतीति सूचितं भवति।

'वेदवेदान्तयोः जीवब्रह्मणोरेकत्वे तात्पर्यं' इत्यङ्गीकारे अधिकार्याद्यनुपपत्या अनारम्भणीयत्वं स्यात्। भेदपक्षे तु अधिकार्यादिसम्भवात् आरम्भणीयत्वोपपत्तिरिति विषयान्तरे इत्यनेनोक्तम्। तद्विवृणोति —

अतः परो मात्र येति पूर्वश्रुतिनिदर्शितः ।

अन्यमीशमिति श्रुत्या भिन्नजीवदृशं गतः ।

भिन्नत्वेनात्मसादृश्यदो यदेति श्रुतेः सदा ॥ 18 ॥

अत इति अद्वैतपक्षे अधिकार्याद्यसम्भवं परामृशति। अत्र आद्यार्धश्लोकेन परमेश्वरःशास्त्रस्य विषयो दर्शितः। स च ईश्वरपदादेव विदित इति कथं शास्त्रस्य विषयः स्यात्? इत्यत उक्तं– परो मात्रयेति। ईश्वरसत्तामात्रस्य कथञ्चित् अधिगतत्वेऽपि तस्य अपरिमितगुणाकारतया श्रुतिनिदर्शितस्य तथा अनवगमात् सामान्यतो विशेषतश्च तदवगमार्थं शास्त्रमिति।

द्वितीयार्धेन अधिकारी दर्शितः। स च परमात्मकश्चेत् सर्वज्ञतया नाधिकारी स्यादिति श्रुत्या भिन्नत्वेन समर्थितः। यद्यपि अद्वैतपक्षे अधिकार्याद्यसम्भवस्योक्तत्वात् भिन्न एवाधिकारी सिद्धः, तथापि प्राक् 'प्रत्यक्षादिसिद्धो भेदः' इत्युक्तं, तत्र प्रत्यक्षानुमाने दर्शिते, आगमप्रदर्शनायेदं श्रुत्युदाहरणम्।

भिन्नत्वेन इत्यनेन प्रयोजनं दर्शितम्। तत्र भिन्नत्वेन इति स्वरूपसङ्कीर्तनम्। सादृश्योक्त्या भेदस्य लब्ध्यत्वात्। सदा इति सादृश्यविशेषणम्। प्रयोजने विप्रतिपत्तेः 'यदा पश्यः' इति श्रुतिरुदाहृता।

जीवदृशं गत इत्यनेन अधिकारिविषययोः सम्बन्धो दर्शितः। दृशं शास्त्रसाध्यामिति शेषः। तेन शास्त्रेण अधिकार्यादेः। सादृश्यद इत्यनेन विषयप्रयोजनयोः। तत्रापि जीवस्येति शेषः। तेन अधिकारिप्रयोजनयोरपीति विषयाद्युपपन्नमिति वाक्यशेषः। तेन अत इत्यस्य सम्बन्धः।

एवमद्वैतमते शास्त्रस्यानारम्भणीयत्वप्रसङ्गान्नाद्वैतमतं सम्भवतीति युक्तमेव नारायणस्यागण्यगुणवत्वमुपपादितम्।

नारायणागण्यगुणवत्त्वादिनिबन्धनस्य प्रयोजनम्

किमस्य प्रयोजनम्? इत्यत आह -

मायावादतमोव्याप्तमिति तत्त्वदृशा जगत् ।

भातं सर्वज्ञसूर्येण प्रीतये श्रीपतेः सदा ॥ 19 ॥

ग्रन्थसमाप्तौ मङ्गलाचरणम्

एवं समापितप्रकरणोऽपि भगवानाचार्योऽन्तेऽपि परमेश्वरप्रणामस्तवने विधत्ते—

नमोऽमन्दनिजानन्दसान्द्रसुन्दरमूर्तये ।

इन्दिरापतये नित्यानन्दभोजनदायिने ॥ 20 ॥

॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्य विरचितेउपाधिखण्डनम् ॥

आत्मसादृश्यद इत्युक्तम्। न चायं पुरुषार्थः, इत्येतत्परिहाराय आद्यं विशेषणम्। नानन्दः स्वरूपेण पुरुषार्थः इत्यतो नित्यानन्देति विशेषणम्। भोजनं भोगः अनुभव इति यावत्।

सदा सुरशिरोरत्नप्रभामोषिनखत्विषि।

कमलाकमितुः पादयुगले रतिरस्तु मे॥

॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचित तत्वप्रकाशिकाविवरणं श्रीमज्जयतीर्थभिक्षुविरचितं सम्पूर्णम्॥

॥ मुख्यप्राणवशे सर्वं स विष्णोर्वशगः सदा ॥

॥ प्रीणयामो वासुदेवं देवतामण्डलाखण्डमण्डानम् ॥